

סידרת ניירות עבודה של הפורום הכלכלי הערבי

השכלה גבוהה בקרב החברה הערבית בצל משבר הקורונה

סאמי מיעארי ■ אלנאבולסי רג'דה

מהא כרכבי-סבאח ■ אריס בשארה ■ נג'ם אבו חרפה סמארה

נייר עבודה מס' 1 | ינואר 2021

جمعية الإغاثة 48

דו"ח זה הופק בתמיכה נדיבה של ועדת
החירום (جمعية الإغاثة 48)

השכלה גבוהה בקרב החברה הערבית בצל משבר הקורונה

כתיבה

- ד"ר סאמי מיעארי, אוניברסיטת תל-אביב ומנכ"ל הפורום הכלכלי הערבי
- ד"ר אלנאבולסי רג'דה, המרכז האקדמי רופין
- ד"ר מהא כרכבי-סבאח, אוניברסיטת בן גוריון
- אריס בשארה, אוניברסיטת תל-אביב
- נג'ם אבו חרפה סמארה, גוינט ישראל

ועדה מייעצת

- ד"ר יוסף משהראוי, אוניברסיטת תל-אביב
- פרופ חאלד עראר, אוניברסיטת טקסאס
- ד"ר שרף חסאן, הוועד הארצי של רשויות מקומיות ערביות
- פרופ חאלד אבו עסבה, מכללת אלקאסמי
- בשיר סבאח, אוניברסיטת חיפה

הדו"ח מוגש מטעם הפורום הכלכלי הערבי ובשיתוף המרכז האקדמי רופין
דו"ח זה הופק בתמיכה נדיבה של ועדת החירום (جمعية الاغاثة 48)

השכלה גבוהה בקרב החברה הערבית בצל משבר הקורונה

תוכן עניינים

4	תמצית/תקציר	
4	מבוא	1
5	הסטודנטים הערבים במערכת ההשכלה הגבוהה הישראלית	2
6	הסטודנטים הערבים במערכת ההשכלה הגבוהה הישראלית בעת משבר הקורונה	3
8	מרחבי השפעה וכיווני פעולה	4
10	סיכום	5
11	הקדמה: רקע ונתונים על הסטודנטים הערבים באקדמיה הישראלית	1
13	חסמים, אתגרים וקשיים של הסטודנט הערבי באקדמיה הישראלית	2
15	משבר הקורונה והשלכותיו על ההישגים הלימודיים, המצב הכלכלי, החברתי והרגשי	3
20	מרחבי השפעה וכיווני פעולה	4
22	סיכום	5
23	מקורות	

תמצית / תקציר

1 [מבוא]

בשלהי שנת 2019 התפשט וירוס הקורונה ברחבי העולם. מדינות רבות, כולל ישראל, הכריזו על מצב חירום והודיעו על הגבלות והנחיות שמטרתן ליישם את עיקרון הריחוק החברתי, אשר נועד להאט את התפשטות התחלואה (סומך, מיעארי ומסטרמן, 2020). הגבלות אלה הביאו לשינויים חברתיים וכלכליים דרסטיים בעולם ובישראל.

אחת הזירות המרכזיות שהושפעו ממגפת הקורונה היא מערכת ההשכלה הגבוהה: האקדמיה סגרה את שעריה, והסטודנטים והמרצים נאלצו להסתגל למציאות חדשה ולעבור למתכונת של למידה מרחוק, קרי לימודים וירטואליים. המעבר מלימודים פרונטליים ללימודים וירטואליים במערכת ההשכלה הגבוהה הישראלית השפיע על הסטודנטים בכלל, ועל הסטודנטים הערבים בפרט, וחשף את מדיניות ההזנחה הכלכלית-חברתית-חינוכית של החברה הערבית לאורך השנים.

מטרת העבודה הנוכחית היא להדגיש את החסמים והאתגרים השונים העומדים בפני הסטודנטים הערבים באקדמיה הישראלית בעקבות משבר הקורונה, ולהציע כיווני פעולה אפשריים להתמודדות עם אתגרים אלו. הקשיים שהתגלו במרחב ההשכלה הגבוהה בקרב סטודנטים מהחברה הערבית בעת משבר הקורונה אינם חדשים אלא הוחרפו על רקע משבר זה, נחשפו הפערים שהיו קיימים מלכתחילה אשר הלכו והעמיקו. הדו"ח הנוכחי לפיכך מציע כי הטיפול בבעיות צריך להיות כפול: טיפול הוליסטי בגורמים שהביאו מלכתחילה לאי-השוויון ההשכלתי בין יהודים לערבים לצד בניית מערך שירותים ספציפיים ומותאמים לטיפול בקשיים באופן מייד בצל משבר הקורונה. בכדי להציע ידע בתחום, כיווני פעולה ישימים ודרכי פעולה יעילים, סקרנו את הספרות המקצועית בתחום, בחנו מגוון רחב של סקרים חברתיים, דוחות מטעם הוות"ת והמל"ג, ומחקרים אקדמיים רלוונטיים שפורסמו מטעם המוסדות להשכלה הגבוהה בישראל.

המסמך מראה גידול בשיעור השתתפות האוכלוסייה הערבית באקדמיה הישראלית כחלק מתהליך שינוי חברתי מקיף ובכלל זה העליה במודעות אצל משפחות ערביות לגבי החשיבות של השכלה גבוהה כמקדמת מובילות חברתית-כלכלית, בנוסף לפיתוח תוכנית ההוליסטית והקצאת משאבים ניכרים שמשקיעה הוועדה לתכנון ולתקצוב מערכת ההשכלה הגבוהה בנושא. הדוח מתייחס למאפייני הסטודנטים הערבים ערב משבר הקורונה; ההשפעות הקיימות של המשבר על הסטודנטים הערבים; החסמים האקדמיים, החברתיים והאישיים שהם מתמודדים עימם שהיו קיימים לפני וגם מן השינויים שחלו במערכת ההשכלה הגבוהה והמעבר ללמידה מקוונת; ההזדמנויות שאפשר ורצוי לנצל לטובת שיפור וקידום הסטודנטים הערבים בעקבות המשבר; ולבסוף מובאות המלצות לכיווני פעולה אפשריים ודיוק השירותים הקיימים כיום.

2 הסטודנטים הערבים במערכת ההשכלה הגבוהה הישראלית

2.1. מאפייני מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל

ערב משבר הקורונה התאפיינה האוכלוסייה הערבית באקדמיה הישראלית בשיעורי השכלה מרשימים ההולכים וגדלים, בפריסה של סטודנטים ערבים על פני תחומי הלימוד השונים ובעלייה מתמדת בייצוג הנשים, המהוות היום כמחצית מכלל הסטודנטים הערבים במוסדות להשכלה גבוהה בארץ. על פי נתוני המל"ג, חלה עלייה של 100% בייצוג הסטודנטים הערבים באקדמיה הישראלית, שבשנת 2018–2019 חצה את רף 50,000 הסטודנטים.

אולם למרות ההישגים הכמותיים והאיכותיים בהשכלה הגבוהה בקרב האוכלוסייה הערבית, ייצוג אוכלוסייה זו עדיין נמוך ביחס לאוכלוסייה היהודית, הן בשיעור הסטודנטים הערבים בתארים מתקדמים והן ברמה של אנשי הסגל האקדמי והמנהלי.

2.2. חסמים ואתגרים במערכת ההשכלה הגבוהה בקרב סטודנטים ערבים

חסמים ואתגרים רבים עומדים בפני הסטודנטים הערבים בבואם ללמוד באקדמיה הישראלית.

□ הפערים המקדימים שנוצרו בחינוך היסודי והעל-יסודי בין מערכת החינוך הערבית ליהודית, לרבות היעדר תקציבים שווים, שונות בשיטות החינוך והבדלים במיומנויות הלמידה. רוב הלמידה במערכת החינוך הערבית הינה פרונטלית ללא אמצעים טכנולוגיים, ומבוססת על רשימה סגורה של ספרי לימוד ועל מבחנים כשיטת הערכה עיקרית.

□ הסטודנטים הערבים נאלצים להסתגל לשפה ולשיטת הוראה זרה הכרוכה באתגרי קריאה וכתבייה רבים ומיומנויות למידה חדשות, לרבות הרכבת מערכת שעות באופן עצמאי, ביצוע מטלות אקדמיות, קריאה וסיכום מאמרים בעברית ובאנגלית ועוד.

□ גילם הצעיר של הסטודנטים הערבים מעמיד בפניהם קשיים רבים עם כניסתם לאקדמיה הישראלית. הם נדרשים להסתגל לדפוסי התנהלות חדשים המאפיינים את ההתנהלות הבירוקרטית במוסדות להשכלה גבוהה, ובמיוחד את האוניברסיטאות. חוסר התיאום הבירוקרטי והתרבותי עלול ליצור קצר בתקשורת בין המוסד האקדמי לסטודנטים הערבים.

□ תחושת ניכור תרבותי וזרות, הנובעת מהיעדר התאמה תרבותית בקמפוס ומשוני בין תרבות הבית והקהילה הערבית לבין התרבות האקדמית.

- סטודנטים ערבים רבים עוברים לגור בעיר אחרת ונאלצים להתמודד לראשונה באופן עצמאי ואחראי עם סוגיות כלכליות, חברתיות ואקדמיות חדשות כמו חיפוש דירה, תשלום שכר לימוד וניהול זמן.
- קשיי הנגישות לתחבורה, מגורים ותעסוקה בערים וביישובים היהודיים שבסביבת המוסד האקדמי מערימים קשיים מטריאליים המתווספים לקושי ההסתגלותי בהיבט החברתי, התרבותי והלימודי.
- היעדר דמות לחיקוי בקרב הסטודנטים הערבים, שרובם דור ראשון להשכלה גבוהה, נטולי הון תרבותי ועם רקע משפחתי וכלכלי נמוך.

■ 2.3. השלכות

לחסמים השונים השלכות רבות על שיעורי הנשירה, גרירת תארים והחלפת תחומי לימוד:

- נתוני הוות"ת מראים כי סטודנטים ערבים נושרים, גוררים תארים ומחליפים תחומי לימוד בשיעורים גבוהים הרבה יותר מעמיתיהם היהודים.
- אחוז הנשירה בקרב האוכלוסייה היהודית עמד על כ-11%, לעומת אחוז הנשירה בקרב הסטודנטים הערביים שעמד על 13.6%. בהתבוננות על מוסדות ספציפיים ניתן לראות למשל כי באוניברסיטת בן גוריון בנגב, אחוז הנשירה בקרב האוכלוסייה היהודית בשנים האחרונות עמד על 14%, בהשוואה ל-23.7% נשירה בקרב האוכלוסייה הערבית. באוניברסיטת תל אביב אחוז הנשירה בקרב הסטודנטים הערבים עמד על 15.4%, לעומת 10.8% בקרב היהודים. נתוני הוות"ת מראים כי סטודנטים ערבים נושרים, גוררים תארים ומחליפים תחומי לימוד בשיעורים גבוהים הרבה יותר מעמיתיהם היהודים.

3

[הסטודנטים הערבים במערכת ההשכלה הגבוהה הישראלית בעת משבר הקורונה]

משבר הקורונה והמעבר ללמידה מקוונת החריפו את האתגרים העומדים בפני הסטודנטים הערבים. מסקרים שונים שנערכו בקרב הסטודנטים הערבים עלו קשיים ברמה האקדמית, ברמה הכלכלית, ברמה החברתית-נפשית וברמה המוסדית.

■ 3.4. קשיים ברמה האקדמית

- לחלק גדול מהסטודנטים הערבים אין תשתיות ראויות ללמידה מהבית, וקיים מחסור במחשבים ובמרחבי למידה בבית בשל הצפיפות הגבוהה. כמו כן, הלמידה המקוונת העמיקה את הקשיים השפתיים והלימודיים של הסטודנטים הערבים והשפיעה לרעה על תחושת הביטחון העצמי שלהם להשתתף

בשיעורים. מסקר קרן רוטשילד עלה כ-60% מהסטודנטים הערבים העריכו באופן שלילי את המעבר ללמידה מרחוק כי הוא יצר עבורם קושי בלמידה עקב חוסר מקום, צפיפות ובעיית נגישות למחשב או לאינטרנט. באחד המחקרים עלה כי קיים פער דיגיטלי משמעותי בין סטודנטים יהודים לערבים. כ-41% מהסטודנטים הערבים שנבדקו דיווחו כי חיבור האינטרנט שברשותם גרוע, לעומת 19% מהסטודנטים היהודים. עקב כך, הנתונים הראו כי כ-20% מהסטודנטים הערבים הפסיקו את הלימודים או שוקלים לעשות זאת.

□ סקר שנערך בקרב 257 סטודנטים וסטודנטיות מהחברה הבדואית בנגב הלומדים במוסדות אקדמיים שונים בחן את החסמים שבהם נתקלו בתקופת הלמידה מרחוק בתחילת משבר הקורונה. מהממצאים עולה כי 90% מהמשיבים דיווחו שנתקלו בקשיים מיוחדים בלמידה מרחוק; 62.2% העידו כי השתתפו בלמידה מרחוק ברמה בינונית או פחות; 82.1% מהמשיבים העידו כי בעקבות הקורונה הם חוששים לעתיד לימודיהם; ו-55.6% ציינו כי קיים סיכוי בינוני או גבוה שינשרו מהלימודים בעקבות המעבר ללמידה מרחוק.

3.5 קשיים ברמה הכלכלית

□ הסטודנטים הערבים נתמכים על ידי המשפחות שלהם. המשפחות מהוות את מקור התמיכה הכספית המרכזי עבורם. חלק גדול מהמשפחות האלה נמצאות במצב סוציו-אקונומי קשה, ומצבן הוחמר עקב המשבר הכלכלי בצל הקורונה.

□ מכלל הסקרים שנערכו עלו שיעורים גבוהים של קשיים כלכליים בעקבות הקורונה. סטודנטים היו בין הראשונים שהוצאו לחל"ת או פוטרו מעבודות מזדמנות, כמו מלצרות במסעדות ובגני אירועים. מהסקר של המכון הישראלי לדמוקרטיה עלה כי חמישית מהסטודנטים הערבים דיווחו כי הם בספק אם ימשיכו את לימודיהם עקב מצבם הכלכלי. כמו כן, 74% ממשקי הבית של הסטודנטים הערבים נפגעו כלכלית בעקבות המשבר, לעומת 43% ממשקי הבית של הסטודנטים היהודים.

□ הצמצום הצפוי במקומות העבודה עם תום משבר הקורונה יקטין את אפשרויות העבודה של הסטודנטים בחופשות, ובנוסף יצמצמו מקורות המימון והתמיכה המיועדים לסטודנטים ערבים, דבר שיחמיר את המצוקה הכלכלית של הסטודנטים הערבים.

■ 3.6. קשיים ברמה המוסדית

מסקר של קרן רוטשילד עלה כי 45% מהסטודנטים שהתלוננו כי מוסד הלימודים לא בא לקראתם במשבר הקורונה היו סטודנטים ערבים. נתון זה מחדד את אי-האימון של הסטודנטים הערבים במוסדות האקדמיים.

■ 3.7. קשיים ברמה החברתית-הנפשית

משבר הקורונה החמיר את הקשיים הרגשיים, תחושת הלחץ והחרדה בקרב הסטודנטים הערבים. באופן כללי הסטודנטים הערבים נוטים פחות לפנות ולבקש סיוע רגשי-נפשי מסיבות תרבותיות.

- רוב הסטודנטים הערבים שחזרו לבית הוריהם הביעו חוסר נוחות בפתיחת מצלמה בעת השיעורים, בייחוד הסטודנטיות הערביות, מה שיצר רושם שגוי על המרצים ואי-התאמה תרבותית.
- הסטודנטיות האימהות הערביות הביעו תחושה כי היעדר המסגרות לילדים וסגירת בתי הספר היוו מעמסה רגשית ואתגר בהתאמת סביבת הלמידה מהבית ובפניות הרגשית ללמידה בנוכחות הילדים בבית.
- סטודנטיות ערביות דיווחו על עומס רגשי נוסף, לאור הציפיות מהן בתקופת משבר הקורונה, לקחת חלק בנטל תפקידי הבית על חשבון הלמידה מרחוק, וכי מצופה מהן לסייע למשפחה בהתמודדות עם הצרכים היום-יומיים לאור המשבר שפקד את המשפחה.
- סטודנטיות ערביות הביעו קושי בפתיחת מצלמות מחשש לפגיעה בפרטיותן וחשיפת המרחב הביתי אל מול כולם. לחלק אין פינת למידה נפרדת וחדר משלהן, ואחרים נוכחים איתן בזמן הלמידה.

4 [מרחבי השפעה וכיווני פעולה]

המורכבות והקושי הרגשי מעצימים את המורכבות והאתגרים של הסטודנטים והסטודנטיות שאינם פונים אקטיבית לקבלת סיוע ועזרה לגורמים רלוונטיים במוסדות, ויש צורך בחיזור (reaching out) ובאיתור יזום וממוקד של המוסד במתן סיוע הוליסטי מתאים. להלן כיווני הפעולה האפשריים.

■ 4.8. הקמת קרן חירום לסייע כלכלי

הקרן תעזור לסטודנטים הערבים הלומדים באוניברסיטאות ובמכללות מבחינה כלכלית.

■ 4.9. בניית מערכת משלימה ותומכת בשנת הלימודים האחרונה בתיכונים ובמוסדות ההשכלה הגבוהה

הפעלת תוכנית המשך ללימודים תיכוניים, שכל מטרתה לקלוט ולשלב באופן מיטבי את האוכלוסייה הערבית במערכת ההשכלה הגבוהה ובשוק העבודה. התוכנית תתקיים במרכזים בבתי הספר ובמוסדות להשכלה גבוהה ותוך דגש על מיומנויות למידה, קריאה, כתיבה בשפה העברית המותאים לעולם האקדמיה.

■ 4.10. מרכזי הכוון

הקמת מרכזי הכוון וירטואליים מונגשים לאוכלוסייה הערבית למתן שירותים שונים, לרבות הכוון אקדמי ותעסוקתי, חיזוק מיומנויות רכות, הכשרה מקצועית ועוד.

■ 4.11. תמיכה וסיוע נפשיים בשפה הערבית

הקמת מערך סיוע רגשי ופסיכולוגי של מומחים ערבים לבריאות הנפש, שיעניקו שירות לסטודנטים ערבים בשפת האם שלהם, מתוך היכרות מעמיקה עם צורכיהם הייחודיים של הסטודנטים הערבים.

■ 4.12. חונכות אישית

דיוק, זיקוק והבניה של תוכנית חונכות אישית שבה סטודנטים ערבים ותיקים יעניקו חונכות לסטודנטים ערבים בשנתם הראשונה. ההשתייכות החברתית הדומה של החונך והנחנך יבטיחו אחוזי הצלחה גבוהים של התהליך. לנסות ללמוד והלעריך מודלים קיימים ולהפיק מהם לקחים ותובנות לחונכות המתאימה לצרכיו של הסטודנט בשנה הראשונה.

■ 4.13. הקצאת תקציבים למחשוב

יש ליצור אמצעי סיוע עבור סטודנטים בעלי רקע סוציו-אקונומי קשה על ידי סבסוד ציוד טכנולוגי שיאפשר למידה נוחה במערך הלמידה מרחוק, הקצאת תקציבים ומשאבים עבור הרשויות המקומיות לחיזוק תשתיות דיגיטליות בשכונות מצוקה, והקמת מרחבי למידה הולמים שיספקו מענה לסטודנטים שאין להם מקום סביר ללמוד בו.

■ 4.14. אוריינות דיגיטלית

העברת קורסים באוריינות דיגיטלית כחלק בלתי נפרד מתוכנית הלימודים בבתי הספר הערבים, וכחלק בלתי נפרד מהסילבוסים ומדרישות הלימוד במוסדות ההשכלה הגבוהה עבור סטודנטים ערבים.

■ 4.15. סיוע בנגישות למשאבים מקוונים באקדמיה

הקמת מערך תמיכה הכולל עזרה טכנית ועזרה במידענות אקדמית באמצעות פורומים ייעודיים וקו תמיכה טלפוני לעזרה און-ליין.

4.16. התאמות של מוסדות ההשכלה לחגים הערביים

יש להתייחס לחגים הערביים ובייחוד לחודש הרמדאן.

4.17. שיפור ודיוק תוכניות הסיוע והקליטה הקיימות עקב משבר

הקורונה

הקמת תוכניות ייעודיות מטעם המועצה להשכלה גבוהה במטרה לתמוך בסטודנטים הערבים, על מנת שייקלטו באופן מיטבי באוניברסיטאות ובמכללות. כותבי הדו"ח מודים לקיום תוכניות הסיוע מטעם הות"ת, אך לאור משבר הקורונה נדרשת בחינה, התבוננות והערכה מחודשת למערך השירותים הקיים והתאמתו לתקופת משבר הקורונה, הקשיים שנוצרו והפערים שגדלו בתקופה זו.

5 סיכום

משבר הקורונה והמעבר ללמידה מקוונת במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל העמיקו את הקשיים האקדמיים, החברתיים והכלכליים העומדים בפני הסטודנטים הערבים באקדמיה הישראלית. כמחצית מהסטודנטים הערבים העידו על קשיים אקדמיים בעקבות הלמידה מרחוק עקב תשתית אינטרנט רעועה ומחסור חמור במרחבי למידה הולמים ובמחשבים. רוב הסטודנטים הערבים, הנשענים כלכלית על הוריהם, נקלעו למצוקה כלכלית קשה שגרמה לרבים לחזור ליישוביהם ולהפסיק את לימודיהם האקדמיים. השינויים המהירים שהתחוללו בחודשים האחרונים הובילו גם לקשיים רגשיים שהגבירו בתורם את הלחצים הנפשיים בקרב הסטודנטים הערבים.

קשיים ואתגרים אלה טומנים בחובם גם הזדמנויות לשינוי חיובי. על כן, גיבוש מדיניות נכונה ומותאמת תוכל לתרום רבות בהתמודדות עם משבר הקורונה ואף עשויה לצמצם את הפערים בינה לבין האוכלוסייה היהודית, ולתקן את עוולת אי-השוויון. כמו כן, סיוע בעת משבר הקורונה עשוי לצמצם את שיעורי הנשירה בקרב הסטודנטים הערבים, ולאפשר להם לממש את הפוטנציאל הגלום בהם בשאיפתם להגיע להישגים אקדמיים ראויים ומצוינים. הסטודנטים הערבים הם חלק אינטגרלי מהסצנה האקדמית הישראלית ויש להקשיב למצוקתם הנפשית, החברתית, הכלכלית והאקדמית בימים קשים אלו.

אנו ממליצים על מדיניות בשלושה אפיקים עיקריים: (1) השקעה בסטודנטים הערבים בתוך מערכת ההשכלה הגבוהה מצד המוסד האקדמי; (2) חיזוק תשתיות, הן טכנולוגיות והן מקצועיות; ו- (3) חיזוק ההנהגה המקומית. באפיק הראשון יש לתת מענה הוליסטי אקדמי, כלכלי ונפשי לסטודנטים הערבים בכלל ולחלשים ביותר בפרט ותוך הבנת ההבדלים המגדירים. באפיק השני יש לחזק תשתיות על ידי הקמת מרכזים של הכוון תעסוקתי ואקדמי בתיכונים ובמערכת ההשכלה הגבוהה. ובאפיק השלישי, על הרשויות המקומיות לסייע ולתת מענה ותמיכה לסטודנטים הערבים, באמצעות הקצאת תקציבים לשיפור תשתית האינטרנט והקמת מרחבי למידה הולמים. אנו רואים כי ניצול, איגום ושיתופי פעולה נכון של כלל האמצעים המשאבים יאפשר התמודדות מוצלחת עם האתגרים שמזמן משבר הקורונה.

הקדמה: רקע ונתונים על הסטודנטים הערבים באקדמיה הישראלית

1

השכלה בכלל, והשכלה גבוהה בפרט, הן אמצעי מרכזי ויקר-ערך בעיצוב פניה של כל חברה אנושית, בקביעת עתידה הכלכלי והחברתי ובגישור על הפערים בין המרכז לפריפריה. מכאן, ההשכלה הגבוהה מהווה את אחד המדדים המרכזיים לקביעת מידת הצדק החברתי והמוביליות החברתית.

נושא ההשכלה מקבל תפנית וחשיבות גבוהה בקרב החברה הערבית בישראל. לאור השינויים הכלכליים, החברתיים, התרבותיים והפוליטיים שהתרחשו בחברה הערבית אחרי קום המדינה, הפכה ההשכלה למשאב החשוב ביותר לקיומה הלאומי, החברתי והכלכלי ולקביעת מיקומה בחברה הישראלית. שינויים אלה הביאו גם לעליית מעמדם של המשכילים, הנחשבים לעמוד התווך של תהליך השיקום הפוליטי והחברתי של האוכלוסייה הערבית. המסקנה היא, שקידום ההשכלה הגבוהה בקרב החברה הערבית מהווה את אחד המרכיבים החשובים ביותר בסגירת פערים בין האוכלוסייה הערבית לאוכלוסייה היהודית בישראל. תהליכי שינוי אלה היו מלווים תחילה בחשיפה לערכים ולנורמות התנהגותיות מערביות והפנמת ערכים חדשים כגון חופש אישי, שוויון חברתי ודמוקרטיה פוליטית. כתוצאה מכך, המסורת התרבותית, הערכים והמבנה המשפחתי השתנו באופן משמעותי, בייחוד לאור יציאת האישה הערבית למערכת ההשכלה הגבוהה (אבו עסבה, 2007; כרכבי-סבאח, 2008).

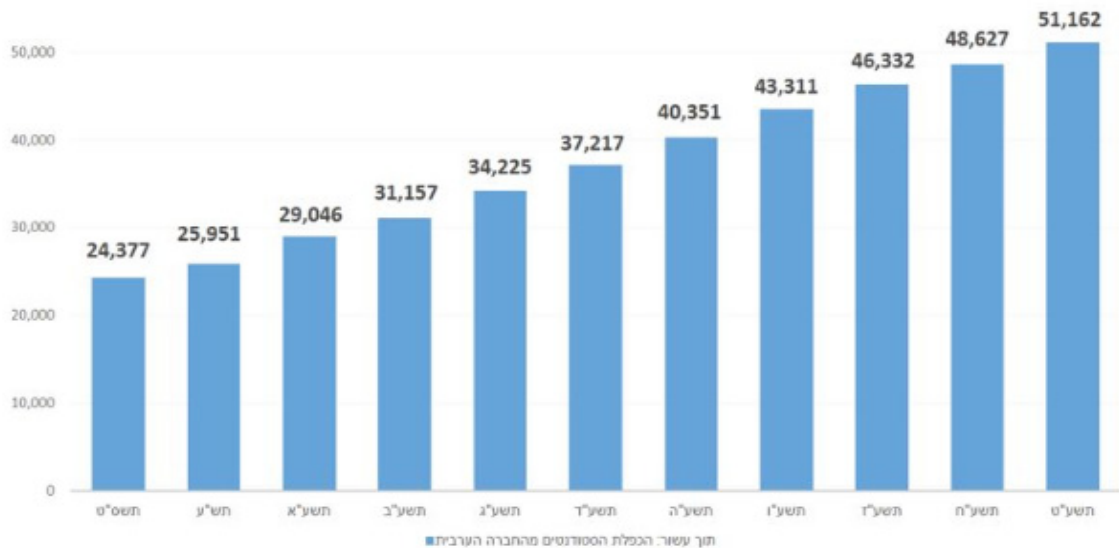
במחצית השנייה של שנות ה-90 חלה התרחבות של מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל בעקבות החתימה על האמנה הבין-לאומית לזכויות כלכליות חברתיות ותרבותיות (שפרמן, 2007). התרחבות זו היא תוצר של רפורמה מכוונת שהנהיג משרד החינוך, אשר מטרתה צמצום אי-השוויון בהזדמנויות בהשכלה. הרפורמה כללה ייסוד והרחבה של מכללות אזוריות ציבוריות בתקצוב המדינה, מתן היתר לפתיחת מכללות פרטיות והקמת שלוחות של אוניברסיטאות מחו"ל (שביט ובר-חיים, 2018). כתוצאה מכך, ניכרת מגמת שיפור בשיעור הזכאות לבגרות ושיעור הערבים והערביות הפונים להשכלה הגבוהה (פוקס, 2017). כאשר במקביל חלה עלייה במודעות בקרב האוכלוסייה הערבית לגבי ההשתלבות בהשכלה הגבוהה. הגידול בשיעור השתתפות האוכלוסייה הערבית באקדמיה הישראלית התרחש בעיקר בזכות העליה במודעות אצל משפחות ערביות לגבי החשיבות של השכלה גבוהה, בין היתר בזכות התוכנית ההוליסטית והמשאבים הניכרים שמשקיעה הוועדה לתכנון ולתקצוב מערכת ההשכלה הגבוהה בנושא.

ניתוח המגמות בהשכלה הגבוהה בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל מראה שבמשך הזמן חל בה קידום כמותי ואיכותי. עובדה זו באה לידי ביטוי בגידול המרשים במספר הבוגרים והבוגרות הערבים, בפריסה של סטודנטים ערבים על פני תחומי הלימוד השונים ובעלייה המתמדת בייצוג הנשים, המהוות היום כמחצית מכלל הסטודנטים הערבים במוסדות להשכלה גבוהה בארץ.

על פי נתוני המל"ג, בשנת הלימודים 2018–2019 למדו מעל 50,000 סטודנטים ערבים במוסדות

להשכלה הגבוהה בישראל. מדובר בגידול של מעל 100% מאז תחילת העשור: בשנת הלימודים 2008–2009 למדו בסך הכול 24,377 סטודנטים ערבים, ומספרם של הסטודנטים הערבים לתואר ראשון בשנה זו עמד על 21,142 בלבד, כך שהם היוו בסך הכול כ-10% מהסטודנטים לתואר ראשון. כעבור עשר שנים עלה מספרם ל-41,087, והם היוו 17.7% מסך כלל הסטודנטים לתואר ראשון. בתואר השני חל בעשור האחרון גידול של 224% במספר הסטודנטים הערבים: בשנת 2008–2009 למדו לתואר שני רק 2,855 סטודנטים ערבים, שהיוו 6% בלבד מסך הסטודנטים לתואר שני, ואילו בשנת 2018–2019 גדל מספרם ל-9,247 סטודנטים, אשר היוו 14.6% מסך הסטודנטים לתואר שני. בשנים אלו חל גידול משמעותי של 118% גם בקרב הלומדים לתואר שלישי: בשנת 2018–2019 למדו כ-828 סטודנטים ערבים לדוקטורט, 7.1% מכלל הדוקטורנטים בישראל, לעומת 380 סטודנטים בלבד בשנת 2008–2009.¹

1: מספר הסטודנטים הערבים באקדמיה הישראלית בשנים 2008–2018

מקור: נתונים של המל"ג על אודות החברה הערבית באקדמיה הישראלית, 2019.

אולם למרות ההישגים הכמותיים והאיכותיים בהשכלה הגבוהה בקרב האוכלוסייה הערבית, ייצוג אוכלוסייה זו במוסדות להשכלה גבוהה עדיין נמוך ביחס לאוכלוסייה היהודית, הן בשיעור הסטודנטים הערבים בתארים מתקדמים והן ברמה של אנשי הסגל האקדמי והמנהלי. כיום שיעור הערבים בסגל המנהלי עומד על 1% בלבד, ושיעורם בסגל האקדמי עומד על 3%. בנוסף, שיעורי הנשירה וגרירת התארים בקרב הסטודנטים הערבים גבוהים יותר מאשר בקרב הסטודנטים היהודים.

מכאן, ועל אף מספרם ההולך וגדל של הסטודנטים הערבים במערכת ההשכלה הגבוהה, הסטודנטים הערבים עדיין נמצאים בעמדה נחותה יותר מסטודנטים יהודים אחרים עקב חסמים שונים, לרבות חסם השפה והגיל, החסם האקדמי, החסם התרבותי-חברתי-משפחתי והחסם הפוליטי-כלכלי (אלנאבולסי, 2016; דיראסאת, 2011).

1 <https://che.org.il/%d794%d7%a0%d792%d7%a9%d7%aa-%d794%d794%d79b%d79c-%d794-%d794%d792%d791%d795%d794-%d79c%d797%d791%d7%a8%d794-%d794%d7%a2%d7%a8%d791%d799%d7%aa/>

חסמים, אתגרים וקשיים של הסטודנט הערבי באקדמיה הישראלית

בשלהי שנת 2019 התפשט וירוס הקורונה ברחבי העולם. בחודש מרץ 2020 הכריז ארגון הבריאות העולמי שהמחלה היא מגפה עולמית, והעריך כי שיעור ניכר מכלל אוכלוסיית העולם יידבק בנגיף. אי לכך מדינות ברחבי העולם, כולל ישראל, הכריזו על מצב חירום והודיעו על הגבלות והנחיות שמטרתן ליישם את עיקרון הריחוק החברתי, אשר נועד להאט את התפשטות התחלואה (סומך, מיעארי, מסטרמן, 2020). הגבלות אלה הביאו לשינויים חברתיים וכלכליים דרסטיים בעולם ובישראל.

אחת הזירות המרכזיות שהושפעו ממגפת הקורונה היא מערכת ההשכלה הגבוהה: האקדמיה סגרה את שעריה, והסטודנטים והמרצים נאלצו להסתגל למציאות חדשה ולעבור למתכונת של למידה מרחוק, קרי לימודים וירטואליים. המעבר מלימודים פרונטליים ללימודים וירטואליים במערכת ההשכלה הגבוהה הישראלית השפיע על הסטודנטים בכלל ועל הסטודנטים הערבים בפרט, וחשף את מדיניות ההזנחה הכלכלית-חברתית-חינוכית של החברה הערבית לאורך השנים.

המציאות שבה לומדים הסטודנטים הערבים באקדמיה הישראלית הינה מורכבת ועשירה בגורמי לחץ ייחודיים (אלחאג', 1996), המשפיעים על יכולתם להסתגל ולהתמודד באופן מוצלח עם האתגרים הניצבים בפניהם ובמשימתם הלימודית. עבור הסטודנטים הערבים, מסלול ההתקדמות בתוך המוסד האקדמי רצוף קשיים ומכשולים, נוסף על המכשולים המוכרים לכל סטודנט וסטודנטית ומעבר להם. מצבם של הסטודנטים הערבים הלומדים באקדמיה הישראלית דומה במאפייניו למצב שבו נתקלות קבוצות שונות במפגשן עם תרבות אחרת. עבודות שחקרו את סוגיית ההסתגלות במעבר הבין-תרבותי מבחינות בשלושה סוגי הסתגלות מרכזיים: הסתגלות פסיכולוגית, המתייחסת לרווחה פסיכולוגית בקונטקסט התרבותי החדש; הסתגלות חברתית-תרבותית, המתייחסת למיומנויות חברתיות וליכולת הפרט להתאים עצמו לתרבות החדשה; והסתגלות לימודית, המתייחסת ליכולתו של הסטודנט הערבי להתאים את עצמו לדרישות האוניברסיטה ולהצליח בלימודיו (Dwairy & Van Sickle; 1998, 1997 Dwairy, 1996).

הקושי הלימודי המרכזי נעוץ בפערים המקדימים שנוצרו כבר בחינוך היסודי והעל-יסודי, שבבסיסם השוני בין מערכות החינוך השונות, ובפרט בין בתי הספר במרכז הארץ לאלו שבפריפריה. כתוצאה מכך, לסטודנטים הערבים יש אפוא נקודת זינוק שונה מזו של הסטודנטים היהודים המשעתקת את אי-השוויון הכלכלי, החברתי והחינוכי (שביט, פניגר וארביב-אלישיב, 2017). החל מההתעניינות הראשונית בלימודים אקדמיים, דרך הרישום והקבלה ללימודים וסיומם בהצלחה, ועד להשתלבות העתידית בתעסוקה אשר הולמת את השכלתם, נעדרת דמות לחיקוי בעבור הסטודנטים הערבים – שרובם בני הדור הראשון להשכלה גבוהה, נטולי הון תרבותי ועם

רקע משפחתי וכלכלי נמוך. בנוסף, יש לציין בהקשר זה גם את קשיי השפה שבהם נתקלים הסטודנטים הערבים בהשתלבותם במסגרת חדשה שהשפה השלטת בה אינה שפת אימם, והיא מאלצת אותם להתמודד עם שתי שפות זרות, אנגלית ועברית. הסטודנטים הערבים נאלצים להסתגל לשפת הוראה שונה הטומנת בחובה אתגרי קריאה וכתיבה רבים, יחד עם הסתגלות לשיטות הוראה ומיומנויות למידה חדשות.

לפערים בהיבט הלימודי מתווספת תחושת הניכור התרבותי והזרות, הנובעת מהיעדר התאמה תרבותית בקמפוס ומהשוני בין תרבות הבית והקהילה הערבית לבין התרבות האקדמית השלטת במסגרת החדשה שאליה נכנסים הסטודנטים הערבים, שבה יש אוריינטציה חזקה לתרבות המערב (סבירסקי וקונור-אטיאס, 2007). המפגש עם האוניברסיטה מהווה עבורם מפגש עם חברה חדשה השונה בערכיה ובהתנהגותה מחברתם המקורית. לרוב עוברים הסטודנטים הערבים מחברה כפרית מסורתית קולקטיבית (Dwairy, 1997), (Dwairy & Van Sickle, 1996) לחברה מערבית בעלת מערכת ערכים וקודים התנהגותיים הזרים להם ברובם.

הסטודנטים הערבים, ובמיוחד אלה שמשנים את מקום מגוריהם, נתקלים בקשיים להסתגל לדפוסי החיים החדשים שמכתיבים חיים עצמאיים ושונים בהרבה מחייהם לפני המעבר לאקדמיה. שכר הלימוד, ההוצאות הנלוות והצורך לחלק את זמנם בין המטלות האקדמיות לעבודה, לרבות קשיי הנגישות לתחבורה, מגורים ותעסוקה בערים וביישובים היהודיים שבסביבת המוסד האקדמי, מערימים קשיים מטריאליים המתווספים לקושי ההסתגלותי בהיבט החברתי-תרבותי והלימודי כאחד (סבירסקי וקונור-אטיאס, 2007).

הסטודנטים הערבים נדרשים להסתגל לדפוסי התנהלות חדשים המאפיינים את ההתנהלות הבריורקרטית במוסדות להשכלה גבוהה, ובמיוחד באוניברסיטאות. העובדה שכל סטודנט נדרש להרכיב בעצמו את מערכת השעות והמקצועות, לבצע מטלות בשיטת לימוד המתבססת על חיפוש עצמאי של חומר, ישיבה בספריות, קריאת מאמרים וכתיבת עבודות, דורשת הסתגלות המלווה בקושי עקב הפער שבין שיטת הלימוד במערכת החינוך הערבית, שברובה פרונטלית ומבוססת על רשימה סגורה של ספרי לימוד ועל מבחנים כשיטת הערכה עיקרית (סבירסקי וקונור-אטיאס, 2007; אלחאג', 1996).

לאור הקשיים שצוינו לעיל, ובהיעדר מסגרות סיוע ותמיכה מספקות לאוכלוסייה הערבית ומיעוטן של קרנות מקומיות, הסטודנטים הערבים נאלצים להתמודד עצמאית עם הקשיים ובמקרים רבים ללא תמיכה מאורגנת. דבר זה פוגע בהישגים הלימודיים של הסטודנטים הערבים ומגביר את שיעורי הנשירה בקרבם. ואכן, בעיית הנשירה והארכת משך הלימודים חריפה במיוחד אצל הסטודנטים הערבים מעוטי המשאבים, שכן מסגרות הסיוע עבורם מעטות (סבירסקי וקונור-אטיאס, 2007). נתוני הוות"ת לבחינת הפערים בין נשירת סטודנטים ערבים לחבריהם היהודים ללימודים עומדים בהתאמה לטענה זו. בזמן שאחוז הנשירה בין השנים 2011–2013 בקרב האוכלוסייה היהודית בכלל המערכת עמד על כ-11%, אחוז הנשירה בקרב הסטודנטים הערביים עמד על 13.6% במעבר משנת 2011 ל-2012, ועל כ-15.2% בשנה העוקבת. בהתבוננות על מוסדות ספציפיים, ניתן לראות למשל כי באוניברסיטת חיפה, עיר מעורבת שבה מופעלות תוכניות סיוע מקומיות, אחוז

הנשירה בין השנים הללו בקרב כלל האוכלוסיות היה זהה, ובשנת תשע"ב אף נטה לטובת הסטודנטים הערבים. באוניברסיטת בן גוריון בנגב אחוז הנשירה בקרב האוכלוסייה היהודית בין שתי השנים הללו היה זהה (14%), בהשוואה ל-23.7% נשירה בקרב האוכלוסייה הערבית במעבר משנת הלימודים תשע"ב לתשע"ג, ולכ-27.8% בשנה העוקבת. באוניברסיטת תל אביב אחוז הנשירה בקרב הסטודנטים הערבים בשנת 2017 עמד על 15.4%, לעומת 10.8% בקרב היהודים.

חשוב להדגיש כי לסטודנטים הערבים יש ציפיות אקדמיות גבוהות מאוד המשקפות, בחלקן, את אלה של משפחותיהם, והם מעניקים משקל רב לציונים טובים. לעיתים קרובות הם גם היו המצטיינים בבתי הספר שלהם. אולם בבואם לאוניברסיטה הם נאלצים להתמודד עם המציאות המאכזבת של ציונים נמוכים, בין השאר כתוצאה מהבעיות שהוזכרו לעיל. הם אינם ששים לפנות לסגל או לסטודנטים יהודים לעזרה ואינם יודעים איך לנצל את עוזרי ההוראה או את שעות הקבלה של הסגל, במיוחד בשנה הראשונה ללימודים. כמו כן, עבור חלק מהסטודנטים הערבים, השכלה אקדמית אינה משמשת ערובה לקבלת משרה מכובדת בשל האפליה בשוק העבודה. על כן, רוב הסטודנטים הערבים באקדמיה מעדיפים ללמוד באוניברסיטאות תחומים שבהם יש ביטחון תעסוקתי כמו רפואה ומקצועות עזר רפואיים, על מנת להגביר את הסיכויים במציאת עבודה הולמת ורווחית (אלחאג', 1996).

הקשיים שצוינו לעיל הלכו והחריפו על רקע משבר הקורונה, והפערים בין הסטודנטים הערבים ליהודים רק העמיקו. כתוצאה מכך, אנו עדים למצב שבו האוכלוסייה הערבית הינה אוכלוסייה שיש להתייחס אליה כ- "אוכלוסייה ראויה לקידום" ולהעניק לחבריה הסטודנטים תמיכה כלכלית, לימודית וחברתית. לכן, כדי לצמצם את פערי ההשכלה בין שתי האוכלוסיות (הערבית והיהודית) הנבדלות זו מזו במצבן הכלכלי-חברתי-חינוכי, יש צורך בטיפול הוליסטי בגורמים שהביאו מלכתחילה לאי-השוויון ההשכלתי ביניהן (שביט, פניגר וארביב-אלישיב, 2017). הפרק הבא ידון בהרחבה בהשלכות משבר הקורונה על ההישגים הלימודיים, המצב הכלכלי, החברתי והרגשי של הסטודנטים הערבים באקדמיה בישראל.

3 [משבר הקורונה והשלכותיו על ההישגים הלימודיים, המצב הכלכלי, החברתי והרגשי]

למשבר הקורונה שפרץ בעולם ובישראל במהלך שנת 2020 היו השלכות על כלל תחומי החיים, המשק, הכלכלה, המצב החברתי, השלכות פסיכו-סוציאליות, וביניהן השלכות על שדה ההשכלה הגבוהה ועל הלימודים בו. בפרק זה נדון בהשלכות של השינויים אשר התפתחו באקדמיה בעת חירום זו, ובפרט המעבר כהרף עין ללמידה מרחוק, על מצבם של הסטודנטים והסטודנטיות הערבים באקדמיה הישראלית. נתייחס למספר השלכות אשר נאספו על בסיס סקרים, מחקרים, דוחות ודיווחי הסטודנטים מתקופה משברית זו.

מרגע ההכרזה על תחילת הסגר במדינת ישראל במרץ 2020, בן רגע הופסקה הלמידה האקדמית הפרונטלית בקמפוסים והוחלט על מעבר ללמידה מרחוק. מאז התחיל הדיון בחסמים, הקשיים והאתגרים העומדים בפני כלל הסטודנטים. לגבי סטודנטים מהפריפריה הגאוגרפית והחברתית, בין היתר מהחברה הערבית, דווח על קשיים כפולים ואף משולשים לאור המשבר. כלומר המעבר ללמידה מרחוק הציף את הפערים החברתיים בישראל אשר לפי נתוני ה-OECD (הארגון לשיתוף פעולה ולפיתוח כלכלי) הם מהגבוהים במדינות הארגון (דהאן ואחרים, 2020). יתרה מכך, הלמידה מרחוק באמצעות עזרים טכנולוגיים הובילה למצב שמסוגלותם של סטודנטים להמשיך את האקדמיה בצורה משמעותית ורציפה מותנית באופן ישיר בגישה שלהם לתשתיות, לציוד ולמכשירים טכנולוגיים, כמו גם במידת השליטה שלהם במיומנויות ובכלים הנדרשים ללמידה מסוג זה ומרחוק. (World Bank Group, 2020)

כתוצאה מהלמידה מרחוק ומשבר הקורונה ניתן להצביע על מספר קשיים בקרב הסטודנטים הערבים.

קשיים אקדמיים – פגיעה בלימודים, הישגים וחשש לנשירה: מסקרים ומדוחות נמצא כי הסטודנטים הערבים נפגעו במיוחד עקב המעבר ללמידה מרחוק. לרבים מהם אין תשתיות מספקות ללמידה מהבית – למשל תשתית האינטרנט ביישוביהם לקויה, וקיים מחסור במחשבים ומחסור במרחבי למידה בבית בשל הצפיפות הגבוהה. הסטודנטים ומשפחותיהם גם נקלעו לקשיים כלכליים משמעותיים. כמו כן, פערי שפה וקשיים לימודיים רק הלכו והתגברו עקב הלמידה המקוונת, מה שהקשה על הסטודנטים הערבים להבין את החומר ולהשתתף באופן רציף בהרצאות. עלה קושי גם בהסתגלות למציאות האקדמית החדשה ותחושת חוסר ביטחון להתבטא בעל פה בהרצאות. כל אלה ועוד הקשו מאוד על המשך הלמידה של הסטודנטים.

בתקופת משבר הקורונה נערכו מספר סקרים בקרב הסטודנטים במערכת ההשכלה הגבוהה הישראלית. סקר אחד נערך בקרב מדגם מייצג של 525 סטודנטים יהודים וערבים באמצעות מכון המחקר גיאוקרטוגרפיה (שח, 2020), וסקר פנימי אחר נערך בקרב כ-270 סטודנטים ערבים עבור הפורום הכלכלי הערבי.² משני הסקרים עלו קשיים ברמה האקדמית, ברמה הכלכלית, ברמה החברתית-נפשית וברמה המוסדית.

פגיעה ברמה ובהישגים האקדמיים: בשני הסקרים נמצא כי קרוב למחצית מהסטודנטים מדווחים כי הלמידה מרחוק מקשה עליהם להמשיך בלימודים, בעוד שרק כרבע מהסטודנטים מציינים כי הלמידה מרחוק מקלה עליהם להמשיך וללמוד. בקרב המתקשים ללמוד מהבית נמצאה שכיחות גבוהה לסטודנטים בפריפריות החברתיות: עולים, חרדים וערבים.³ כ-60% מהסטודנטים הערבים העריכו באופן שלילי את המעבר ללמידה מרחוק כי הוא יצר להם קושי בלמידה עקב חוסר מקום וצפיפות, וכן בעיית נגישות למחשב או לאינטרנט. כמו כן, הסקר של קרן רוטשילד (שח, 2020)

2 סקר זה נערך עבור הפורום הערבי הכלכלי אך לא פורסם.

3 <https://www.edrf.org.il/news/%D7%A1%D7%A7%D7%A8-%D79%E%D799%D795%D797%D793-%D7%A9%D7%A2%D7%A8%D79%B%D794-%D7%A7%D7%A8%D79F-%D790%D793%D79E%D795%D7%A0%D793-%D7-93%D794-%D7%A8%D795%D798%D7%A9%D799%D79C%D793-%D7%A7/>

מגלה ש-20% מהסטודנטים הפסיקו את הלימודים או שוקלים לעשות זאת. מתוכם 8% כבר הפסיקו או הקפידו את הלימודים. הבעיה חמורה במיוחד בקרב הסטודנטים הערבים, ו-20% מהם טענו שהפסיקו או הקפידו את הלימודים. נתון זה עומד יד ביד עם הנתון שעלה מהסקר של הפורום הכלכלי הערבי, אשר העלה כי 29% מהסטודנטים הערבים הפסיקו או חושבים להפסיק את לימודיהם בעקבות הקורונה.

במחקר נוסף שנערך בתקופת הקורונה באוניברסיטת בן גוריון הביעו סטודנטים ערבים הלומדים במוסד שביעות רצון נמוכה יותר מהמעבר ללמידה מרחוק לעומת סטודנטים יהודים. בין היתר ציינו הסטודנטים הערבים קושי רב יותר לעמוד בדרישות הלמידה מרחוק. במחקר זה נמצא גם כי קיים פער דיגיטלי משמעותי בין סטודנטים יהודים לערבים. למשל, 41% מהסטודנטים הערבים שנבדקו דיווחו כי חיבור האינטרנט שברשותם גרוע, לעומת 19% מהסטודנטים היהודים (Katz et al., 2020).

סקר רביעי, שנערך בקרב 257 סטודנטים וסטודנטיות מהחברה הבדואית בנגב הלומדים במוסדות אקדמיים שונים, בחן את החסמים שבהם נתקלו בתקופת הלמידה מרחוק בתחילת משבר הקורונה. מהממצאים עולה כי 90% מהמשיבים דיווחו שנתקלו בקשיים מיוחדים בלמידה מרחוק; 62.2% העידו כי השתתפו בלמידה מרחוק ברמה בינונית או פחות; 82.1% מהמשיבים העידו כי בעקבות הקורונה הם חוששים לעתיד לימודיהם, ו-55.6% ציינו כי קיים סיכוי בינוני או גבוה שינשרו מהלימודים בעקבות המעבר ללמידה מרחוק; רק ל-52.9% מהמשיבים יש מחשב הזמין עבורם ללמידה; ול-81.3% מהמשיבים יש טלפון חכם. 6.64% מהם העידו כי הם משתמשים בו כאמצעי העיקרי ללמידה מרחוק. הפער העיקרי שממנו סובלים המשיבים הוא תשתית/פיזי, הבא לידי ביטוי בהיעדר חיבור קבוע לאינטרנט או ניסיון להתחבר באמצעות חיבור סלולרי או נט-סטיק. רובם המוחלט של הסטודנטים הערבים הבדואים שנסקרו סובלים מפער דיגיטלי ברמה זו או אחרת, ומתמודדים עם חסמים רבים בדרכם להשתתפות מלאה בלמידה מרחוק. חסמים אלו פגעו ופוגעים ביכולתם להשלים את חובותיהם האקדמיות ולהשלים את לימודיהם (אבו-קשק ומנדלס, 2020).

פגיעה וקשיים ברמה הכלכלית: מהסקר של קרן רוטשילד עלה כי 35% מהסטודנטים ציינו שמשבר הקורונה יצר עבורם קשיים כלכליים. 38% מהסטודנטים היהודים הלא-חרדים ציינו שמשבר הקורונה יצר להם בעיה כלכלית, לעומת 28% מהחרדים ו-24% מהערבים. בסקר שנערך עבור הפורום הכלכלי הערבי עלה כי 34.9% מהסטודנטים הערבים פוטרם ממקומות העבודה שלהם, כי רובם מועסקים במשרות לא חיוניות או במקומות בילוי אשר נסגרו בעקבות הקורונה. 29.1% טענו כי הם היו מובטלים לפני משבר הקורונה. לאור כך, 42.1% מהסטודנטים הערבים חזרו לבית הוריהם בתקופת הסגה. כמו כן, 70% מהסטודנטים הערבים טענו כי משבר הקורונה השפיע לרעה על מציאת הזדמנויות תעסוקה ההולמות את כישוריהם.

בסקר נוסף, שנערך בחודש מאי 2020 במרכז האקדמי רופין בקרב הסטודנטים מהחברה הערבית ובו השתתפו 95 סטודנטים ערבים, כמחציתם תלמידי שנה א, המשתתפים דיווחו על קשיים רבים בעקבות הלמידה מרחוק. יותר מ-50% מהמשתתפים דיווחו על קושי בלמידה איכותית באווירה ביתית לא מאפשרת ברמה גבוהה עד גבוהה מאוד, וכמעט 50% מהמשתתפים דיווחו על קושי כלכלי ברמה גבוהה עד גבוהה מאוד שבעקבותיו לא יוכלו להשלים את חובותיהם הן בשכר לימוד והן בתשלומי המעונות. התוצאות הראו אחוזים גבוהים בקשיי ביצוע מטלות ועבודות והיבחנות

מרחוק, קשיים בלמידה מרחוק ולפעמים מחסור בציוד ותשתיות. יתר על כן, עלה מספר רב של קשיים נוספים: ריבוי מטלות ועומס גדול, שהייה ממושכת מול המחשב, בעיות טכניות ואיכות ירודה של ההקלטות ועוד (אלנאבולסי ושנער-לבנון, 2020). בסקר שפורסם באוקטובר 2020 על יד המכון הישראלי לדמוקרטיה, שבו השתתפו 675 סטודנטים וסטודנטיות הלומדים במערכת ההשכלה בישראל, כחמישית מהסטודנטים הערבים דיווחו כי הם כלל לא בטוחים שימשיכו בלימודים – כפול משיעור הסטודנטים היהודים; כמו כן נמצא כי 74% ממשקי הבית של הסטודנטים הערבים נפגעו כלכלית בעקבות המשבר, לעומת 43% ממשקי הבית של הסטודנטים היהודים.

מדוח ועדת המעקב העליונה על משבר הקורונה בחברה הערבית מדגישים כי כלל הסטודנטים הערבים נתמכים על ידי המשפחות שלהם, והמשפחות מהוות את מקור התמיכה הכספי המרכזי עבורם. חלק גדול מהמשפחות האלה נמצאות במצב סוציו-אקונומי קשה, ומצבן הוחמר עקב המשבר הכלכלי בצל הקורונה. יתרה לכך, הצמצום הצפוי במקומות עבודה עם תום משבר הקורונה יקטין את אפשרויות העבודה של הסטודנטים בחופשות, ובנוסף מקורות המימון והתמיכה המיועדים לסטודנטים ערבים בארץ ובחו"ל מצומצמים ביחס להיקף מקורות המימון והתמיכה בסטודנטים יהודים – דבר שיחמיר את המצוקה הכלכלית של החברה הערבית בכלל, ושל הסטודנטים הערבים בפרט. תוכניות הסיוע שמציעים כיום הממשלה ומוסדות ההשכלה הגבוהה לא נותנות מענה הולם לצרכים של החברה הערבית, אשר הינה חברה ענייה יותר הסובלת משיעורי אבטלה גבוהים יותר מהחברה היהודית. כמו כן, הם לא מתייחסים לצרכים של הסטודנטים הערבים שלומדים מחוץ לישראל (דוח ועדת המעקב, 2020).

לאור מה שתואר לעיל, ניתן לחדד כי אחת האוכלוסיות שנפגעה ועוד תיפגע כלכלית הינה אוכלוסיית הצעירים הסטודנטים, והדבר יהווה חסם ליכולתם להמשיך בלימודים אקדמיים, להגיע להישגים ולהצליח בהשלמת לימודיהם.

קשיים וחוסר התאמה ברמה המוסדית: מהסקר של קרן רוטשילד עלה כי 55% מהסטודנטים התלוננו שמוסד הלימודים לא בא לקראתם בקשיי משבר הקורונה. מדובר ב-59% מהיהודים הלא-חרדים, אבל רק ב-46% מהחרדים ו-45% מהערבים. כלומר נראה שהמוסדות האקדמיים עשו מאמצים מיוחדים לבוא לקראת סטודנטים מהאוכלוסיות החלשות. לפי הסקר של הפורום הכלכלי הערבי, רק 28% מהסטודנטים נעזרו במוסד האקדמי לקבלת סיוע כלכלי/נפשי/אקדמי. נתונים אלו מחדדים את חשיבות ההתאמה וההנגשה של מערך הסיוע עבור החברה הערבית והתאמתו להקשר החברתי, התרבותי, המעמדי-כלכלי, איכות התשתיות השונות ועוד.

פגיעה ברמה החברתית-הנפשית: למגפת הקורונה יש השפעות על הרמה הנפשית והחברתית. משבר זה השפיע לרעה והחמיר את הקשיים הרגשיים, תחושת הלחץ, החשש והדאגה בקרב הסטודנטים לעתיד לימודיהם. באופן כללי הסטודנטים הערבים נוטים פחות לפנות לבקש סיוע רגשי-נפשי מסיבות חברתיות ותרבותיות, בושה וחשש מתיוג. רוב הסטודנטים הערבים שחזרו לבית הוריהם הביעו חוסר נוחות בפתיחת מצלמה בעת השיעורים, בייחוד הסטודנטיות הערביות, מה שיצר רושם שגוי על המרצים ואי-התאמה תרבותית. מהסקר שנערך עבור הפורום הכלכלי הערבי עלו תגובות רבות מצד הסטודנטים הקשורות לסביבת הבית שלא מאפשרת למידה נוחה בשל הצפיפות והרעש הקיים בה, וחלק אחר טען כי הקורונה השפיעה לרעה על הנפש שלהם ומצב הרוח שלהם בשל הקשיים האקדמיים והכלכליים.

גורם לחץ ודאגה נוסף הינו בקרב סטודנטים וסטודנטיות נשואים ועם ילדים, בעיקר אימהות סטודנטיות. מדיווח הסטודנטיות האימהות עולה כי חוסר במסגרות לילדים וסגירת בתי הספר מהווים עוד מעמסה רגשית ואתגר להתאים את סביבת הלמידה מהבית ולאפשר פניות רגשית ללמידה בנוכחות הילדים בבית. סטודנטיות ערביות דיווחו על עומס רגשי נוסף לאור הציפיות מהן בתקופת משבר הקורונה לקחת חלק בנטל תפקידי הבית על חשבון הלמידה מרחוק, וכי מצופה מהן לסייע למשפחה בהתמודדות עם הצרכים היום-יומיים לאור המשבר שפקד את המשפחה (אלנאבולסי ושנער-לבנון, 2020). זאת בנוסף לקושי עבור נשים בפתחת מצלמות, מחשש לפגיעה בפרטיותן וחשיפת המרחב הביתי אל מול כולם, כאשר לעיתים אין עבורן פינת למידה נפרדת, חדר משלהן או שעוד אחרים נוכחים איתן בזמן הלמידה. המורכבות והקושי הרגשי מעצימים את המורכבות והאתגרים של הסטודנטים והסטודנטיות שאינם פונים אקטיבית לקבלת סיוע ועזרה מגורמים רלוונטיים במוסדות, ויש צורך בחיזור (reaching out) ובאיתור יזום וממוקד של המוסד ובמתן סיוע לפי הצורך (אקדמי, שפתי, טכנולוגי, כלכלי, רגשי ועוד).

מתוך המתואר לעיל, למידה מרחוק בתקופת משבר לאומי וכלכלי מעלים בעיות וסוגיות ייחודיות בקרב הסטודנטים מהחברה הערבית. הקשיים דורשים תמיכה מוגברת בסטודנטים, הדורשת התייחסות והתאמת הסיוע עבור הסטודנטים מהחברה הערבית לאור ייחודיות ההקשר שבו הם חיים, מציאות חייהם בכפרים והערים הערביות, העוני, ההקשר המגדרי והיעדרם של משאבים ושירותים חיוניים. החשש העיקרי הינו מנשירה מוגברת מיידית או עתידית, בשל הגדלת הפערים שיהיה קשה לצמצם בהמשך של סטודנטים שיש להם קשיים כלכליים או טכנולוגיים – כגון היעדר ציוד קצה או תשתיות, היעדר סביבת למידה ובעיות אחרות המעצימות קשיים אקדמיים ורגשיים.

לאור הנתונים, הקשיים והחסמים הרבים שתוארו לעיל, מתן סיוע לסטודנטים הערבים במערכת ההשכלה הגבוהה בעת משבר הקורונה הוא דרישה הומנית מדרגה ראשונה לשמירה על הזכות הבסיסית של השכלה וחינוך שווה. הסטודנטים והסטודנטיות הערבים מהווים חלק אינטגרלי מהאקדמיה הישראלית וחשוב להבין את מצוקתם הנפשית, החברתית, הכלכלית והאקדמית בימים קשים אלו. לכן, גיבוש מדיניות נכונה ומותאמת להקשר תוכל לתרום רבות בהתמודדות עם משבר הקורונה, ואף עשויה לצמצם את הפערים בינה לבין האוכלוסייה היהודית ולתקן את עוולת אי-השוויון. כמו כן, סיוע בעת משבר הקורונה עשוי לצמצם את שיעורי הנשירה בקרב הסטודנטים הערבים, ולאפשר להם לממש את הפוטנציאל הגלום בתוכם בשאיפתם להגיע להישגים אקדמיים ראויים ומצוינים.

הפרק הבא יציג את ההמלצות והתובנות לדרכי סיוע לסטודנטים מהחברה הערבית בצל משבר הקורונה.

קֶרן חִירוּם: הקמת קרן חירום שמטרתה לסייע לסטודנטים ערבים החווים מצב אקונומי קשה באופן כללי, ובפרט מאז פרוץ מגפת הקורונה. הקרן תעזור לסטודנטים ערבים הלומדים באוניברסיטאות ובמכללות. חשוב לציין שהמצב הסוציו-אקונומי הממוצע של הסטודנטים הערבים נמוך משמעותית בהשוואה למצבם הסוציו-אקונומי של כלל אוכלוסיית הסטודנטים בישראל, ולכן יש להקצות משאבים משמעותיים לקרן החירום.

בניית מערכת משלימה ותומכת בשנת הלימודים האחרונה בתיכונים ובמוסדות ההשכלה הגבוהה: לתלמידי תיכון ערבים בשנתם האחרונה ולסטודנטים ערבים בשנתם האחרונה יש מכנה משותף – שניהם מתאפיינים בחוסר מוכנות לשוק העבודה בעקבות פערים תרבותיים, פערי שפה ופערים באוריינות ובמיומנויות הדיגיטליות. הפתרון: הקמת מרכזים בתוך התיכונים ובמוסדות ההשכלה הגבוהה ותוך דגש על מיומנויות למידה, קריאה, כתיבה בשפה העברית המותאים לעולם האקדמי. במרכזים הללו השכבה הבוגרת של הסטודנטים והתלמידים תעבור הכשרות, קורסים והכנה שינגישו להם את שוק העבודה הנמצא בחוץ, תוך התנסות מעשית בעבודה בפועל במסגרת מוסד הלימודים ופיתוח מענים חדשים לעידוד ההתנדבות בקהילה. למעשה מדובר בתוכנית המשך ללימודים שכל מטרתה הכנה לקליטה והשתלבות מיטבית בשוק העבודה. תמיכה וסיוע נפשיים בשפה הערבית: הקמת מערך סיוע רגשי ופסיכולוגי של מומחים ערבים לבריאות הנפש, שיעניקו שירות לסטודנטים ערבים בשפת האם שלהם, מתוך היכרות מעמיקה עם צורכיהם הייחודיים של הסטודנטים הערבים, לרבות תחושת החשש והבושה הקיימים עדיין בקרב אחוז נכבד של החברה הערבית בכל הקשור לטיפול בבעיות רגשיות ונפשיות תוך הבנת ההבדלים המגדריים בין סטודנטים לסטודנטיות.

חונכות אישית: דיוק, זיקוק והבניה של תוכנית חונכות אישית שבה סטודנטים ערבים ותיקים יעניקו חונכות לסטודנטים ערבים בשנתם הראשונה. ההשתייכות החברתית הדומה של החונך והנחנך יבטיחו אחוזי הצלחה גבוהים של התהליך. חשוב לעגן את מוסד החונכות במוסדות ההשכלה הגבוהה, בעזרת מתן נקודות זכות אקדמיות ואפשרות למלגה עבור החונכים. לנסות ללמוד והלעריך מודלים קיימים ולהפיק מהם לקחים ותובנות לחונכות המתאימה לצרכיו של הסטודנט בשנה הראשונה. מחשוב: יש ליצור אמצעי סיוע עבור סטודנטים בעלי רקע סוציו-אקונומי קשה על ידי רכישה וסבסוד של ציוד ומחשבים שיאפשרו להם ללמוד באופן רגיל, ובנוסף להשתלב במערך הלמידה מרחוק שכל כך מאפיין את התקופה הנוכחית. מעבר לעזרה האישית שתניתן לסטודנטים הללו, יש להקדיש ולהקצות תקציבים ומשאבים עבור הרשויות המקומיות כדי שיעזרו ברמת היישוב, על ידי חיזוק תשתיות דיגיטליות בשכונות מצוקה, ובניית מרחבי עבודה עירוניים שיספקו פתרון עבור סטודנטים שאין להם מקום סביר ללמוד בו. חשוב לציין שהקמת מרחב לימודים כולל תשתיות אינטרנט בשכונת מצוקה, יכול להיות ההבדל בין צעיר שמצליח לסיים לימודים אקדמיים לבין צעיר שנפלט מהמערכת, על כל ההשלכות הכואבות המשתמעות מכך.

אוריינות דיגיטלית: הקורונה והמעבר הכושל של הלמידה מרחוק עבור אחוזים גבוהים במיוחד של סטודנטים ערבים חשפה את אחת מנקודת החולשה הבולטות ביותר של החברה הערבית: חוסר גדול ומשמעותי באוריינות דיגיטלית. על מנת לטפל בפערים הקיימים במיומנויות הדיגיטליות

הללו, מומלץ להחדיר קורסים באוריינות דיגיטלית כחלק בלתי נפרד מתוכנית הלימודים בבתי הספר הערביים וכחלק בלתי נפרד מהסילבוסים ומדרישות הלימוד במוסדות ההשכלה הגבוהה עבור סטודנטים ערבים בדגש על שנה ראשונה. את מידת חשיבותה העצומה של האוריינות הדיגיטלית ניתן לראות לדוגמה בכך שצעירים ערבים רבים הרוצים לרכוש מקצוע בסיסי במכללה מקצועית (לא אקדמית), מחליטים בסופו של דבר לוותר על כך מכיוון שהם לא מסוגלים להגיש אפילו את טופס הרישום הדיגיטלי למכללה.

מרכזי הכוון: במקביל למרכזי הכוון וההכשרה לשוק העבודה (הפיזיים הקיימים כיום בשטח, כדוגמת מרכזי ריאן) מומלץ להקים במקביל מרכזי הכוון וירטואליים שינגישו את השירותים באופן הרבה יותר משמעותי לכל החברה הערבית במדינה, שלא יצטרכו אפילו להגיע פיזית כדי ליהנות משירותים כדוגמת הכוון אקדמי, הכוון תעסוקתי, חיזוק מיומנויות כתיבת קורות חיים, ידע ושליטה בעברית, הכשרות מקצועיות וכדומה.

התאמות של מוסדות ההשכלה לחגים הערביים: על מנת לעזור לסטודנטים הערבים לעמוד בדרישות הלימודים על הצד הטוב ביותר, יש להתייחס לחגים הערבים ובייחוד לחודש הרמדאן, במהלכו סטודנטים ערבים לומדים כשהם שרויים בצום במשך כל ימות החודש. מומלץ להתחשב בסטודנטים הללו באופן מיוחד בתקופה הזו ולאפשר גמישות רבה ולימוד מרחוק.

מתן פתרונות ייעודיים נוספים העונים לצרכי הסטודנטים הערבים: מאחר שאחוז גדול של הסטודנטים הערבים נמצאים במצב סוציו-אקונומי נמוך, קיים צורך אמיתי להתאים את תוכניות הסיוע הקיימות באופן מדויק יותר, תוך התחשבות בפרמטרים כדוגמת מקום המגורים. אם לדוגמה סטודנט גר עם הוריו בבית שאין בו תנאים מינימליים ללמידה, יש להתחשב בו באופן מיוחד ולמצוא לבעיה פתרון ראוי ואמיתי.

סיוע בנגישות למשאבים מקוונים באקדמיה: עבור סטודנטים ערבים רבים המשאבים המקוונים הרגילים אינם בני השגה ואינם נגישים. מסיבה זו מומלץ להקים מערך תמיכה הכולל עזרה טכנית ועזרה במידענות אקדמית, כל זאת באמצעות פורומים ייעודיים וקו תמיכה טלפוני לעזרה און-ליין. את הפורומים הללו חשוב להטמיע במוסדות הלימוד על ידי מתן נקודות זכות אקדמיות ומלגות למפעילי השירות בקרב הסטודנטים.

שיפור ודיוק תוכניות הסיוע והקליטה הקיימות: בניית תוכניות ייעודיות של המועצה להשכלה גבוהה במטרה לתמוך בסטודנטים הערבים, על מנת שייקלטו באופן מיטבי באוניברסיטאות ובמכללות. התוכניות יתחשבו בצורכיהם הייחודיים של הסטודנטים הערבים וישלבו בתוכן למידה מרחוק ולמידה היברידית, המשלבת למידה מרחוק עם למידה פרונטלית. כותבי הדו"ח מודעים לקיום תוכניות הסיוע מטעם הו"ת ותוכנית החומש, אך לאור משבר הקורונה נדרשת בחינה, התבוננות והערכה מחודשת למערך השירותים הקיים והתאמתו לתקופת משבר הקורונה, הקשיים שנוצרו והפערים שגדלו בתקופה זו.

כישורים ומיומנויות: בניית תכנית מכינה לסטודנטים הערבים לקראת פתיחת שנת הלימודים שמטרתה שיפור ושידרוג הכישורים והמיומנויות הנדרשים בתואר תכלול: יכולת למידה והתעדכנות מתמדת, שליטה בכלים דיגיטליים תומכי למידה, יכולת כתיבה וניסוח בעברית ואנגלית, יכולת פרזנטציה ומסוגלות לדבר בפורומים הרחבים.

מטרת הדוח הנוכחי היא לשים את הזרקור על האתגרים הייחודיים שסטודנטים ערבים מתמודדים איתם במערכת ההשכלה הגבוהה בצילה של מגפת הקורונה. הדוח פורש בפנינו את היקפם של האתגרים ואת עומקם של החסמים שסטודנט ערבי מתמודד מולם במהלך לימודיו האקדמיים בכלל, ובתקופת מגפת הקורונה בפרט. הדוח מוביל אל שתי מסקנות עיקריות: המסקנה הראשונה היא שאומנם חלו שינויים כמותיים ומהותיים במערכת החינוך בחברה הערבית, שהובילו לעלייה משמעותית בשיעור הערבים במוסדות ההשכלה הגבוהה, אך עדיין חסמים רבים המשיכו ללוות את הסטודנט הערבי, והם מעצבים גם את ההתמודדות שלו עם האתגרים הלימודיים בצל מגפת הקורונה, בנוסף המרחבים האקדמיים אינם מספיק ערוכים ותותאים לצרכיו הייחודיים של הסטודנט הערבי. המסקנה השנייה היא שכתוצאה ממשבר הקורונה והמעבר ללמידה מקוונת, קשייהם הלימודיים והכלכליים של הסטודנטים הערבים העמיקו עוד יותר, מה שמעלה את החשש לפגיעה בהישגיהם הלימודיים והעמדתם בסכנת נשירה.

המסקנות העולות מדוח זה מצביעות על האופן שבו ההשכלה הגבוהה בישראל משמרת ומשעתקת את אי-השוויון האתני/לאומי על ידי חסמים מבניים שונים. חסמים אלו מעצבים את חווית הלמידה של הסטודנט הערבי, הישגיו הלימודיים ולעיתים קרובות את יכולתו להוון את השכלתו בשוק העבודה. אומנם תוכניות שונות כמו בשנים האחרונות במטרה לגשר על הפערים הקיימים בין האוכלוסייה הערבית והאוכלוסייה היהודית, אך תמונת המצב שהתקבלה היא שחסמים מבניים עדיין קיימים במערכת ההשכלה הגבוהה וממשיכים להערים קשיים רבים בפניהם של הסטודנטים הערבים. מכאן, המשבר המתמשך של מגפת הקורונה חושף את עומקו של אי-השוויון בהשכלה הגבוהה, מערים חסמים חדשים ומעצים את תהליכי הדרתן של הקבוצות המוחלשות אל השוליים. הסקרים השונים מצביעים על כך שהמעבר ללמידה מרחוק בכל מערכת ההשכלה הגבוהה עם פרוץ המגפה הוסיף קשיים ואתגרים באופן בולט לסטודנטים הערבים ובעיקר עבור סטודנטיות נשים. הפערים ברקע חברתי-כלכלי בינם לבין הסטודנטים היהודים גרמו לפערים ביכולת ההתמודדות מול לימודים מקוונים, בעיקר כתוצאה מהיעדרן של התשתיות המתאימות לכך והפערים הניכרים באוריינות הדיגיטלית וקשיי השפה העברית.

האתגרים האקדמיים הניצבים בפני הסטודנטים בצל מגפת הקורונה שזורים בקשייהם הכלכליים והמעמדיים של הסטודנטים הצעירים בכלל, ושל הסטודנטים הערבים בפרט. כתוצאה מזה שחלק ניכר מהסטודנטים הערבים מגיעים מרקע כלכלי-חברתי נמוך, המשך הפגיעה הכלכלית של המגפה בצעירים ובמשפחותיהם תהווה חסם אשר ישפיע על יכולת המשך הלימודים האקדמיים, על הישגיהם ועל הצלחתם בהשלמת לימודיהם.

לסיכום, הנתונים הראשוניים ותמונת המצב שאותה חושף דו"ח זה מחייבים דרכי פעולה בשני היבטים: ההיבט המחקרי מחייב בחינה מעמיקה יותר של השלכות משבר הקורונה על הלימודים האקדמיים של הסטודנטים הערבים. אנו ממליצים ששתי סוגיות יעמדו במרכז מחקרי ההמשך: גילוי היקף הפגיעה הלימודית, הרגשית והכלכלית בסטודנטים הערבים במוסדות ההשכלה השונים, וזיהוי החסמים הקיימים אשר ישפיעו על שיעור הסטודנטים שאמורים להצטרף להשכלה הגבוהה בעתיד הקרוב תוך דגש על ההבדלים המגדריים והשונות הקיימת בחברה הערבית. מדיניות מקיפה, תיאום ואיגום משאבים בין הגופים השונים המבוססת על מחקר תוכל לעזור לסטודנטים הערבים להתמודד עם המציאות הקשה שאליה נקלעו כתוצאה ממגפת הקורונה ויצירת מרחב אקדמי מותאם, מטיב ומצמיח דור עתיד עם משאבים לעולם הרחב.

[מקורות]

- אבו עסבה, ח' (2007). החינוך הערבי בישראל: דילמות של מיעוט לאומי. מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- אבו-קשק, ה' ומנדלס, י'. (2020). מנסים להתחבר: פער דיגיטלי ולמידה מרחוק בקרב סטודנטים בדואים בזמן משבר הקורונה. מכון מופת ומכללת ספיר.
- אלחאג', מ' (1996). חינוך בקרב הערבים בישראל: שליטה ושינוי חברתי. מאגנס ומכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- אלנאבולסי, ר. (2016). דו"ח על גזענות וסקסיזם במערכת החינוך בישראל. תנועת אחותי.
- אלנאבולסי, ר'. ושנער-לבנון, ע'. (2020). קשיים וצרכים של סטודנטים/יות מהחברה הערבית בצל משבר הקורונה במרכז האקדמי רופין. דיקנט הסטודנטים רופין.
- דגני, א'. ודגני, ר'. (2020). השפעת משבר הקורונה על תפיסות סטודנטים את ההשכלה הגבוהה. קרן אדמונד דה רוטשילד.
- דהאן, י', אבו-רביע-קווידר, ס', יונה, י', ביטון, י', חסון, ס', לוי, ג', מסאלחה, מ', ספראי, ל', ופינסון, ה'. (2020). משבר הקורונה והשפעתו על מערכת החינוך הישראלית. צוותי המומחים של המשבר: צוות החינוך. <https://www.crisis-experts.org.il/experts/education>
- דיראסאת. (2011). מסלול המכשולים: אתגרים וכיווני פעולה לשילוב מהותי של האזרחים הערבים במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל. דיראסאת: המרכז הערבי למשפט ומדיניות.
- המכון הישראלי לדימוקרטיה. (2020). גם באקדמיה: הקורונה העצימה את הפערים בין סטודנטים יהודים לערבים. <https://www.idi.org.il/articles/32685>
- כרכבי-סבאח, מ' (2008). נישואין הומוגמיים בהשכלה בקרב האוכלוסייה הערבית-פלסטינית בישראל. סוציולוגיה ישראלית, 19(1), 92-119.
- סבירסקי, ש'. וקונור-אטיאס, א'. (2007). תמונת מצב חברתית 2007. מרכז אדווה.
- סומך, ס', מיעארי, ס' ומסטרמן, ע'. (2020). התעסוקה בקרב האוכלוסייה הערבית בעת משבר הקורונה: אתגרים, הזדמנויות ומרחבי השפעה. מאיירס ג'וינט-ברוקדייל ומשרד העבודה הרווחה והשירותים החברתיים.
- פוקס, ה'. (2017). השכלה ותעסוקה בקרב צעירים ערבים. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

- שביט, י'. ובר-חיים, א'. (2018). התרחבות ההשכלה הגבוהה, שוויון כלכלי ושוויון הזדמנויות. מגמות, 53(1), 101–124.
- שביט, י', פניגר, י'. וארביב-אלישיב, ר'. (2017). יש סיכוי לשינוי? תיאוריה ומחקר עדכני על שוויון הזדמנויות בחינוך. מכון מופ"ת.
- שחר, א'. (2020). 20% מהסטודנטים הפסיקו או שוקלים להפסיק את הלימודים בעקבות משבר הקורונה (סקר מטעם מכון גיאוקרטוגרפיה). קרן אדמונד דה-רוטשילד.
- שפרמן, ק'. (2007). אי-שוויון בהשכלה הגבוהה בישראל. פרלמנט, 54. <https://www.idi.org.il/parliaments/8618/8620>
- Dwairy, M. (1998). *Cross Cultural Counseling: The Arab-Palestinian Case*. Haworth Press.
- Dwairy, M. (1997). *Personality, culture, and Arab society*. Al-Noor Press. (Arabic)
- Dwairy, M., & Van Sickle, T. D. (1996). Western psychotherapy in traditional Arabic societies. *Clinical Psychology Review*, 16(3), 231–249. [https://doi.org/10.1016/S0272-7358\(96\)00011-6](https://doi.org/10.1016/S0272-7358(96)00011-6)
- Katz, I., Slobodin, O., Sverdlik, N., Lefstien, A., Pollak, I., Pinson, H., & Abu-Rabia-Queder, S. (2020). Students' and lecturers' experiences of the sudden shift to distance learning in the wake of the Covid-19 crisis: Report of initial findings. Ben-Gurion University of the Negev.
- World Bank Group: Education. (2020). *The COVID-19 crisis response: Supporting tertiary education for continuity, adaptation, and innovation*. <http://documents1.worldbank.org/curated/en/621991586463915490/The-COVID-19-Crisis-Response-Supporting-Tertiary-Education-for-Continuity-Adaptation-and-Innovation.pdf>